

O RIJEČIMA SAM I SÄMO

I.

Za riječ *sam*, *sama*, *samo* stoji u *Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika* Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (dalje u tekstu ARj)²²⁵ da je to zamjenica i/ili pridjev (stoji zapravo pron. adj.) koja je podrijetlom praslavenska riječ i koja se može deklinirati i po nominalnoj (N. *sam*, G. *sama*, D. *samu* itd.) i po pronominalnoj deklinaciji (N. *samlil*, G. *samogla*, D. *samom/lule* itd.). Prvotno je ta riječ (npr. u staroindijskom ili u staroperzijskom) značila »jednak«, »sličan«, »zajednički« ili »sav, cio«.²²⁶ U ARj stoji također da riječ *sam* služi »za potvrdu i ističaće imenica i zamjenica, osobito ličnih: ja, ti, on i t. d.« i da tada znači »sam, glavom, upravo«, npr. *Sam si to rekao, sam od svoje volje* (lat. *ipse*, njem. *selbst*). Dakako u sličnu značenju dolazi *sam* i uz imenice, npr. *Sam Bog zna što će biti* i sl. Blisko je tome i značenje »sam po sebi, samo od sebe; sponte, sua sponte, ultro; von selbst«, npr. *Vrata se sama otvoriše, Zrela voćka sama pada* i sl. *Sam* također dolazi uz akuzativ ili dativ povratne zamjenice *sebe* ili *sebi* (samo u toničkom obliku), npr. *Upoznaj sama* (ili

²²⁵ Usp. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, XIV, JAZU, Zagreb 1955, str. 546–556 (dalje u tekstu ARj).

²²⁶ Usp. Alemko Gluhak, *Hrvatski etimološki rječnik*, August Cesa-rec, Zagreb 1993, str. 539.

*samoga) sebe,*²²⁷ *Proturjeći samom sebi* i sl.,²²⁸ a dolazi i uz povratno-posvojnu zamjenicu *svog*, npr. »Sam se svoga bivstva plaši« ili *sam svoj majstor*. Vrlo često dolazi *sam* i uz pojedine prijedloge, osobito uz prijedloge *do*, npr. *do samih gradskih vrata, kod*, npr. *kod samih Rusa, na*, npr. *na samom kraju, od*, npr. *od samog djetinjstva, pod*, npr. *pod samu zimu, pred*, npr. *pred samu smrt, u*, npr. *u samu mrklu noć, uoči*, npr. *uoči samog Božića, za*, npr. *za samo prijateljstvo* itd.

Riječ *sam* rabi se i u značenju »jedini, bez ikoga; solus«, njem. *allein*, npr. »Ne živi čovjek o samom kruhu (lat. *Non in solo pane vivit homo*)«, »Nije dobro samu čovjeku pribivati« ili *Ostavili su ga samoga*. Slično je i u primjerima u kojima *sam* dolazi uz brojeve, npr. *U sama tri koša zbijena* ili »za jednoga sama nemoćnika«. Upozorava se također i na posve zastarjelu porabu riječi *sam* u vezi s rednim brojevima, pa bi *sam drugi* značilo »sam i drugi još«, to jest dva, *sam treći* »sam sa dva druga«, to jest tri itd. Upozorava se, napokon, i na to da *na samu* može dolaziti u značenju priloga *nasamo*, npr. »onđi u zatvoru na samu«, što je također u suvremenome standardnom jeziku arhaično.

Upozorava se u istom rječniku i na porabu riječi *sam* umjesto priloga odnosno čestice *samo* i u (danas također zastarjelim) konstrukcijama tipa »Sami pravedni spasit će se« ili »Ovo sama smrt može učiniti«.²²⁹

²²⁷ Ne dolazi u obzir **Upoznaj se sama* ili **Upoznaj se samoga*.

²²⁸ Upozorava se i na to da se u prijedložnim spojevima u kojima dolaze *sam* i *sebe sam* ne sklanja, »a *sebe* stoji u padežu koji zahtijeva prijedlog«, npr. *sam o sebi* (a ne **o sam sebi*) ili *sam po sebi* (a ne **po sam sebi*).

²²⁹ U suvremenom jeziku puno bi običnije bilo *Samo pravedni spasit će se* ili *Ovo samo smrt može učiniti*.

Jedno od načelnih pitanja koja se mogu postaviti u vezi s rečenim jest pitanje kojoj vrsti riječi pripada riječ *sam*, *sama*, *samo*. Mislim da ona, kad znači lat. *ipse*, *ipsa*, *ipsum* odnosno njem. *selbst*,²³⁰ pripada zamjenicama, ili tako da sama funkcionira kao zamjenička riječ, npr. *Sam si rekao*, ili tako da funkcionira kao svojevrsni intenzifikator zamjenica, kao svojevrsna zamjenička čestica,²³¹ npr. *Ni on sam ne zna što bi*. Mislim isto tako da se i u priimeničkoj porabi *sam*, kad znači *ipse*, treba interpretirati kao zamjenica (ili eventualno kao zamjenička čestica), npr. *Vrata se sama otvaraju* i sl. S druge strane kad *sam* znači lat. *solus* (dakle »usamljen, samotan, pust«) ili njem. *allein* (u primjerima tipa *sich sehr allein fühlen*), onda se opisivalo kao pridjev.²³² S tim u vezi treba spomenuti da je taj pri-

²³⁰ Tako su, uostalom, riječi *ipse* i *selbst* opisane i u latinskim odnosno u njemačkim rječnicima. U latinskom se *ipse*, *ipsa*, *ipsum* označuje kraticom pron., tj. zamjenica (usp. Milan Žepić, *Latinsko-hrvatski rječnik*, Školska knjiga, Zagreb 132000, str. 139), a u njemačkom se *selbst* opisuje (1) kao nepromjenjiva pokazna (?) zamjenica, npr. *Das muss ich erst selbst sehen*, ili (2) kao prilog, u značenju »čak, i, također«, npr. *Selbst Fahrer war dabei* ili *Das versteht sich von selbst* (usp. Renate Hansen-Kokoruš i sur., *Deutsch-kroatisches Universalwörterbuch / Njemačko-hrvatski univerzalni rječnik*, Globus i Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb 2005, str. 1546–1547). Po mom mišljenju, u prvom navedenom primjeru bilo bi opravdanije govoriti također o (nepromjenjivoj) zamjenici, a u drugom bi bilo bolje govoriti o čestici negoli o prilogu (za isticanje).

²³¹ S tim u vezi treba pripomenuti da nema načelnih metodoloških zapreka da se među čestice svrstavaju i neke promjenjive riječi, pogotovo zamjeničke, usp. primjerice porabu zamjenica *koji* ili *neki* u primjerima tipa *To je daleko kojih* ili *nekih* *dvjestotinjak metara*.

²³² Usp. Milan Žepić, nav. dj., str. 246 i Renate Hansen-Kokoruš i sur., nav. dj., str. 46. Usput rečeno, u novijim hrvatskim jednojezičnim rječnicima, i Anićevo i Šonjinu, *sam* je opisano (samo) kao pridjev, uključujući i njegovu porabu u primjerima tipa *Ni sam ne*

djev običniji u službi dijela predikata odnosno predikatnoga proširka, npr. *Ona živi sama*, negoli u službi sročnoga atributa, npr. »Nije dobro *samu* čovjeku pribivati«.

II.

Za riječ *sàmo* (lat. *solum, tantum*), koja je u neposrednoj vezi s riječju *sam, sama, samo*, kaže se u istom ARj da je prilog i veznik. Kao (navodni) prilog *samo* »suzuje značenje druge riječi i ograničuje predikat na jedno jedino ili na nekoliko odbijajući sve ostalo«. ²³³ To je značenje često u vrlo tijesnoj vezi s isključnim značenjem jer se time što se značenje pojma suzjuje često ujedno takav pojam odjeljuje od drugih pojmova. Primjerice u rečenici *Došla su sa-*

znam (usp. Vladimir Anić, *Rječnik hrvatskoga jezika*, Novi Liber, Zagreb ³1998, str. 1029). Šonje doduše govori i o tome da *sam* može doći i u službi »osobne zamjenice« (usp. Jure Šonje /gl. urednik/, *Rječnik hrvatskoga jezika*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža i Školska knjiga, Zagreb 2000, str. 1099) u primjerima tipa *Sami smo krivi*, za što mislim da je problematično zbog toga što *sam* ne dolazi umjesto lične zamjenice jer se ona podrazumijeva i u navedenom primjeru (uostalom, može se upotrijebiti i zajedno s njom, npr. *Mi sami smo krivi*). Još je problematičnija tvrdnja da *sam* može doći i u službi priloga za što se navodi primjer *Sam ću doći po tebe* (jer bi *sam* tu značilo »osobno, glavom«). Naime bez obzira na značenjsku bliskost između rečenice *Sam ću doći po tebe* i *Osobno ću doći po tebe* mislim da je navedena tvrdnja problematična već i zbog toga što je *sam* promjenjivo, a prilog nije, što *sam* u toj rečenici funkcionira kao subjekt (a to za prilog u najmanju ruku nije tipično) te zato što je *sam* izričaj »u službi priloga« problematičan jer prilog nije služba, nego vrsta riječi (služba bi eventualno bila adverbijalna, tj. služba priložne oznake).

²³³ Usp. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, XIV, JAZU, Zagreb 1955, str. 565.

mo dvojica dvojica se (ljudi) izdvajaju iz skupine onih koji su mogli ili trebali doći. *Samo* je, drugim riječima, tzv. restriktor koji se dakako može odnositi i na predikat, npr. *Ona se samo nasmijala*, ali i na čitave (jednostavne) rečenice, npr. *Samo ti pričaj!*, a i na druge riječi u rečenici odnosno na druge članove rečeničnoga ustrojstva, pa tako i na subjekt, npr. *Došao je samo Marko*, na objekt, npr. *Kupila je samo haljinu*, na priložnu oznaku, npr. *Dobro se osjeća samo kod kuće* ili *Radit ćemo samo danas i sutra* itd. Osobito se često *samo* javlja uz brojeve ili uz neodređene kvantifikatore koji upućuju na malu količinu, npr. *Kupio sam samo dvije knjige*, *Posudi mi samo sto kuna*, *Pričekajte samo malo* (umjesto *samo malo* ne dolaze u obzir izričaji tipa **samo puno* ili **samo mnogo*). *Samo* može služiti i kao restriktor čitavih subordiniranih surečenica i tada obično dolazi prije subjunktora (veznika zavisnosloženih rečenica), npr. *Doći ćemo samo ako nas pozoveš*, *Javit ću ti se samo da te nešto pitam*, *Kupila bi još samo da ima novaca*, *Doputovat ću sutra samo kako bih saznao što se događa*, *Odgovorit ću ti samo kad meni bude volja*, *Radit ćemo samo dok je dan* itd. Zbog svega što je rečeno mislim da restriktor *samo* ne treba svrstavati u priloge, nego u čestice. Za tu riječ nikako se naime ne može reći da označuje okolnost ili svojstvo radnje (ma kako pojam okolnosti i svojstva široko shvatili), nego kao riječ koja ograničuje značenja drugih jedinica: oblika, riječi, spojeva riječi, surečenica i rečenica, a takve ili slične službe tipične su za čestice.

Kad se (u istom rječniku) o riječi *samo* govori kao o vezniku, navodi se da može biti adverbativni, npr. »Udri, koliko ti drago, samo nemoj kosti prebiti«, ili ekskluzivni, npr. »Svi su raja turska, samo što oni oko Crne Gore žive malo slobodnije nego drugi«. U prvom primjeru mislim da nije riječ o suprotnom značenju, nego (također) o značenju

ograničavanja, izuzimanja. Osim toga mislim da u takvim rečenicama *samo* ne funkcionira kao samostalni veznik, nego je restriktor (tj. čestica) kao i u dosad navođenim primjerima, a cijela je struktura asindetska (bezveznička).²³⁴ U drugom primjeru jest doduše riječ o vezniku, ali veznik nije *samo*, nego kao specifično vezno sredstvo funkcioniraju čestica *samo* i veznik *što* udruženi u složeni veznik. Za tu rečenicu može se reći da je isključna (ekskluzivna), ali to nikako ne znači da pripada koordiniranim (nezavisnosloženim) strukturama. Mislim da je u takvim primjerima riječ o subordiniranim isključnim rečenicama, kakve su u našim gramatikama dosada ostale neopisane.²³⁵ Specifičnost je takvih rečenica u odnosu na navedene rečenice tipa *Doći ćemo samo ako nas pozoveš* ili *Javit ću ti se samo da te nešto pitam* u tome što u prethodno navedenim rečenicama *samo* nije dio veznika, nego funkcionira kao restriktor cijele zavisne surečenice. Zato su takve rečenice posve obične i bez restriktora, npr. *Doći ćemo ako nas pozoveš* ili *Javit ću ti se da te nešto pitam*. Kod ovih isključnih (eksceptivnih) subordiniranih rečenica tako nešto nije moguće, usp. *Svi su oni raja turska, *što oni oko Crne Gore žive malo slobodnije*.

Posebnu pozornost zaslužuje riječ *samo* u korelativnim gradacijskim strukturama tipa *Hladno je ne samo u Za-*

²³⁴ O takvim strukturama, uključujući i ovakve isključne asindetske rečenice, usp. opširnije Ivo Pranjković, *Hrvatska skladnja. Rasprave iz sintakse hrvatskoga standardnog jezika*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 1993, str. 116–226.

²³⁵ Za razliku od isključnih (ekskluzivnih) rečenica, koje bi pripadale asindetskoj koordinaciji, takve se rečenice ponegdje nazivaju ekceptivnima i pripadale bi subordinaciji (usp. o tome Lana Hudeček – Luka Vukojević, »*Ne samo ... nego / već (i) ustrojstva*«, »*Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*«, 32, Zagreb 2006, str. 132, bilj. 6).

grebu nego (je gladno) i drugdje. Takve se strukture u nekim opisima smatraju poredbenim subordiniranima,²³⁶ u nekima se smatraju koordiniranima, i to u jednim opisima sastavnim rečenicama,²³⁷ u drugima suprotnim,²³⁸ a u trećima gradacijskim rečenicama sui generis.²³⁹ Hudeček i Vukojević smatraju da strukture s veznim elementima *ne samo ... negolveć (i)* susrećemo i na razini nižoj od rečenične jer se tim elementima po njihovu sudu mogu povezivati pojedini članovi rečeničnoga ustrojstva, npr. subjekti *Ovamo dolaze ne samo stranci nego i domaći*, i objekti, npr. *To može ugroziti ne samo pojedinca nego i cijele zajednice*, i priložne oznake, npr. *To se događa ne samo u zadnje vrijeme nego oduvijek*, i atributi odnosno dijelovi imenskoga predikata, npr. *Taj slučaj je ne samo žalostan nego i zastrašujući.*²⁴⁰ Susreću se također u koordiniranim

²³⁶ Usp. npr. Josip Florschütz, *Gramatika hrvatskoga jezika za ženski licej, preparandije i više pučke škole*, Zagreb ³1916, str.160–162 te Stjepko Težak – Stjepan Babić, *Gramatika hrvatskoga jezika. Priručnik za osnovno jezično obrazovanje*, Školska knjiga, Zagreb ¹¹1996, str. 232–233.

²³⁷ Usp. npr. Eugenija Barić – Mijo Lončarić – Dragica Malić – Slavko Pavešić – Mirko Peti – Vesna Zečević – Marija Znika, *Hrvatska gramatika*, Školska knjiga, Zagreb 1995, str. 461.

²³⁸ Usp. Dragutin Raguž, *Praktična hrvatska gramatika*, Medicinska naklada, Zagreb 1997, str. 315 i Ivo Pranjković, »Gradacijske rečenice u hrvatskome jeziku«, *Hrvati i Mađari u svjetlu prožimanja kultura i jezika*, *Biblioteca croatica Hungariae*, knj. 2, Pečuh 1997, str. 234–240.

²³⁹ Usp. Pavica Mrazović – Zora Vukadinović, *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*, Sremski Karlovci – Novi Sad 1990, str. 369–370 te Lana Hudeček – Luka Vukojević, nav. dj., str. 127–158.

²⁴⁰ Dakako, pitanje jesu li rečenice ovoga tipa jednostavne proširene ili složene u najmanju je ruku problematično jer se svaka od navedenih rečenica može tumačiti i kao složena rečenica kod koje je u jednoj od surečenica ispušten (zališni) predikat, usp. *Ovamo dolaze*

složenim rečenicama, npr. *Ne traži samo tumačenje tuđih*

ne samo stranici nego (dolaze) i domaći, To može ugroziti ne samo pojedinca nego (može ugroziti) i cijele zajednice, To se događa ne samo u zadnje vrijeme nego (se događa) oduvijek, Taj slučaj je ne samo žalostan nego (je) i zastrašujući. Oni međutim takve rečenice dosljedno smatraju proširenima i upućuju prigovor Milošu Kovačeviću koji i takve rečenice smatra složenima (koordiniranima), usp. »Zanimljivo je da M. Kovačević u svojim radovima govori samo o koordinacijskome vezniku *ne samo ... nego/već (i)*, a pritom navodi i primjere koji nisu primjeri u kojima taj veznik povezuje surečenice nezavisnosloženih rečenica, nego su primjeri u kojima udvojeni veznik (ne koordinator!) povezuje istovrsne dijelove rečeničnog ustrojstva (pa u skladu s time ne može ni biti govora o koordinaciji koja označuje slaganje surečenica u nezavisnosloženu (koordiniranu) surečenicu (sic?!, I.P.). Takvi su npr. Kovačevićevi primjeri *S Rusima su ih gonili ne samo po Boci, no i dalje čak iza Dubrovnika* (ustrojstvo *ne samo po Boci, no i dalje čak iza Dubrovnika* dvočlana je priložna oznaka mjesta u jednostavnoj proširenoj rečenici ustrojstva *priložna oznaka društva + predikat + priložna oznaka mjesta* (neizrečeni subjekt); *Taj razlog ne vrijedi samo za znanost o znakovima nego i za sve nauke uopće* (ustrojstvo *ne samo za znanost o znakovima nego i za sve nauke uopće* objekt je u jednostavnoj rečenici ustrojstva *subjekt + predikat + objekt*)« (Lana Hudeček – Luka Vukojević, nav. dj., str. 129, bilj. 5). Takav svoj stav Hudeček i Vukojević obrazlažu time što zastupaju mišljenje da pojava dvaju predikata čini rečenicu složenom, ali ne i pojava dvaju (istovrsnih) ostalih članova rečeničnoga ustrojstva (subjekata, objekata, priložnih oznaka, atributa), usp. »U našim se gramatikama ne može naći odgovor na pitanje o granicama koordinacije. Dok će se za rečenicu *Ivan sjedi i pjeva* svi složiti da je nezavisnosložena jer ima dva predikata (*sjedi i pjeva*), nema jasna odgovora na pitanje što je npr. s rečenicama *Ivan i Ana idu u kino, Ivan ide u grad i u kino, Lijepi i pametni Ivan pjeva* itd. Slažemo se s D. Ragužem da se 'u svakoj jednostavnoj rečenici, kakva se susreće u tekstu ili govoru, ne mora naći svaki od tih dijelova (misli se na subjekt, predikat, priložnu oznaku i atribut; napomena naša), ali se neki mogu pojaviti i više puta. Samo se predikat u temeljnoj, jednostavnoj rečenici može naći samo jednom. Čim se pojave dva predikata, riječ je o složenoj rečenici'. Vodeći se tim načelom zaključujemo

mišljenja nego zahtijeva i vlastiti stav, u subordiniranim rečenicama, npr. *Ugodno ga je slušati ne samo kad pjeva nego i kad govori*, a osobito je zanimljiva njihova konstatacija da se strukture s tim veznim elementima susreću i na razini teksta, npr. *Nije hladno samo u Zagrebu. Hladno je i drugdje*. U vezi s takvim strukturama izuzetno je zanimljivo zapažanje Miloša Kovačevića,²⁴¹ koji utvrđuje da takve strukture mogu biti i dvoznačne s obzirom na to je li u njima čestica *samo* restriktor ili antirestriktor. U navedenom primjeru *samo* je antirestriktor (ili kvazirestriktor), koji dolazi uz kvazizanijekani predikat, ali u primjeru *Nije hladno samo u Zagrebu* (ili *Samo u Zagrebu nije hladno*). *Drugdje jest hladno* element *samo* jest (pravi) restriktor, koji dolazi uza stvarno zanijekani predikat (u Zagrebu stvarno *nije hladno*, a drugdje jest hladno).

Vjerujem, na kraju, da je ovaj kratki osvrt na riječi *sam* (*sama*, *samo*) i *sàmo* u hrvatskome jeziku pokazao kako su te riječi izrazito gramatikalizirane, polifunkcionalne i višeznačne te da stoga, uostalom, kao i druge izrazito gramatikalizirane riječi, zaslužuju punu pozornost opisivača gramatičkoga, posebice sintaktičkoga i/ili pragmatičkoga ustrojstva hrvatskoga jezika.

da se *ne samo nego/već (i)* skupina ostvaruje i kao veznik kojim se povezuju rečenični dijelovi u jednostavnoj rečenici: *U kino ide ne samo Ana nego i Ivan, Ivan ide ne samo u grad nego i u kino, Ne samo lijepi nego i pametni Ivan ide u grad, Kupit ću Mariji ne samo knjigu nego i čokoladu* itd.« (Lana Hudeček – Luka Vukojević, nav. dj., str. 128, bilj. 3).

²⁴¹ Usp. Miloš Kovačević, »Kolizija restriktivnog gradacionog 'samo' u savremenom srpskom jeziku«, *Gramatička pitanja srpskog jezika*, Jasen, Beograd 2011, str. 189–206.